

ושני עשרונים לאיל ועשרון לכבש ויין כנסכו. מלבד עולת החדש ומנחתו ושעיר לחטאת ונסכיהם כמשפטם ושני תמידין כהלכתן'. עולה מדבריו כי מלבד נסכי היום היו עוד נסכים לעולה ולחטאת. וזהו פלא גדול, כי חטאת אינה טעונה לא נסך ולא מנחה (מנחות דף צ ע"ב).

אגב אעיר כי דבריו שם בהערה 22 לפיה בשנת שכ"ח הדפיס די קבאלי מאהמות דפוס, נראית לי שגויה. כפי הידוע טכניקת הדפסה זו התחדשה רק בעבור יותר ממאתיים שנה. יתכן אמנם שדי-קבאלי הדפיס בגיליונות נפרדים את תפילות הקבע בעבור כל הנוסחאות ואח"כ כרכם בנפרד עם הפיוטים השונים.

אליעזר בלומנטל

בני ברק

*

מה לתבן את הבר – נוספות למאמרי

מעל דפי כמה מכובדת זו, בספר רביעי (תש"ע), התפרסם מאמרי 'בין ירושלים דליטא לירושלים דאשכנז – בירורים בתולדות הגאון רבי פנחס הלוי הורוויץ ויחסיו עם הגר"א'. המאמר גרר אחריו תגובות רבות, מסייעות ומנגדות¹. מהם וגם מהם התלבנו אצלי כמה פרטים שלא הודגשו במאמרי. ואחרון הכביד: בתחילת שנה זו פרסם ידידי הבקי הרב יצחק ישעיה וייס נר"ו מאמר שנועד כולו להשיג, לנתן ולהרוס את שיסדתי במאמרי ('חקר האמת או משאלות לב', קובץ בית אהרן וישראל קנז [תשרי-מרחשוון תשע"ב], עמ' קנה-קעו), ומוצא אני לנכון להשיב על עיקרי דבריו (ראוי לציין שמחמת ההגינות התדפקתי תחילה על דלתי הקובץ הנ"ל, אך הם סירבו לפרסם את תגובתי). בהזדמנות זו אודה לידידי הבקי המופלא ר' אליעזר בלומנטל נר"ו, שהעשירני בידעותיו והעמידני על האמת.

ראש לכל אקדים ואומר שכל עיקר מאמרי הראשון בא לבור האוכל מן הפסולת ולשרש כמה שגיאות שנתאזרחו אצל כותבי תולדותיו של הגאון רבי פנחס הלוי. חלקם הגדול של שגיאות אלו מקורם ברור: מסתבר שרבי פנחס שהה תקופת מה בבית מדרשו של המגיד ממזריטש, אבל כמה מכותבי תולדותיו, אם בכוונת מכוון אם בתמימות, פירשו פרקים מחייו לאור אותה תקופה². אצל כמה מהם נעשתה המלאכה מעין "חוב קדוש" ליצוק לדמותו של רבי פנחס עוד ועוד נופך חסיד³. אילו היו

1 אדמו"ר מכובד, תלמיד חכם מובהק בעל ידיעה רחבה בתורת החסידות ובעולמה, הגיב על המאמר: 'ניכרים דברי אמת' (אף שלדעתו מוטב היה להזניח את האמת ההיסטורית ולאפשר ליהודים טובים להחזיק בסברתם, לפיה היה רבי פנחס אחד מבני החבורה של המגיד ממזריטש).

2 כנגד מה שכתבתי שקורות חייו של רבי פנחס סתומים ועלומים, טוען המשיג שרבנו מרבה להביא בהקדמות ספריו "את עיקרי תולדותיו, סדר לימודיו בצעירותו... שלא כמנהג מרבית המחברים". טענה זו שוברת בצידה. צא ולמד, את כל קורותיו כתב רבינו, אבל את רבו המובהק המגיד ממזריטש שכח להזכיר. כנגד שובר זה בודאי תבוא התשובה המתבקשת: סלקא דעתך שלא כתב? ודאי שכתב, אלא 'המשמיטים' הם שהשמיטו בזדון את דבריו. וכנראה ראו 'המשמיטים' לנכון להשמיט את עובדת היותו תלמיד מובהק של המגיד ממזריטש, עובדה שלפני מאתיים שנה היתה בגדר סוד כמוס, מה שכולנו יודעים כיום כביעתא בכותחא. אבל 'המשמיטים' חששו מכך שבני פרנקפורט ידעו על עברו של רבם.

3 מובן שזהו רק מבוע אחד לשגיאות. מבוע אחר, המוכר וידוע בכל כתיבות תולדות החכמים, הוא הרשלנות והחפזון של כותבים רבים. במאמרי הזכרתי את הרב ישראל הרצברג, שעשה נפלאות בההדרת חידושי רבי פנחס אך לא טרח לדקדק שעה שכתב את תולדותיו. אזכיר כאן דוגמה אחת כדי לפרש את הסתום. מכתב

הדברים מסתכמים רק בכתובת תולדותיו נחא, אבל לאחרונה התפשטה המגמה גם בקרב מהדירי תורותיו של רבי פנחס. כך לדוגמא הדפיסו לאחרונה דרוש של רבי פנחס, בו הזכיר מאמר מפורסם: "גם כל חלי וכל מכה זו מיתת צדיקים"⁴; המהדיר מפנה שם לספר 'תולדות יעקב יוסף', כאילו שם מקור המאמר, וזאת על אף שמאמר זה, אם בלתי נודע לנו מקורו בחז"ל, הרי הוא שגור ומפורסם אצל הדרשנים והספרנים⁵. אלא שמצא מקום לגבות את חובו ולצבוע את דמותו של רבי פנחס בגוון חסידי. מקרה נוסף הוא דברי רבי פנחס בספרו 'פנים יפות' פרשת בשלח (שמות טו כג), שהביא פירוש בשם הה"מ, וכבר נבוכו רבים לפרש רמיתו⁶. והנה המעיין במהדורת מישור (בני ברק תש"ע) לא ימצא כלל מבוכה, אחרי שהמהדירים פתחו וכתבו 'הרב המגיד'. וכן לא יעשה.

והערה אחרונה קודם שאגש לדברי המשיג. מדרך היושר לבדוק משקל ההשערות לפי אחיזתם בנתונים ידועים. דהיינו, שכל השערה וסברא הנזקקת להנחות קודמות שאין להן מקור אחר, הרי היא חלשה מטבעה והגיונית פחות. כלל זה מקובל ומוסכם על חכמים וחוקרים ואמיתותו מעידה עליו. לפיכך הרבה מתשובותינו לדברי המשיג לא יהיו לפי נתונים שנותרו מעיני המשיג, אלא מבחינה מדוקדקת של העובדות והעדפת השערות המתאימות להם.

א. הגר"א משבח את ענוותנותו של רבי פנחס

במאמר הוזכר קטע מן ההספד שנשא רבי אברהם בן הגר"א על אביו (נרפס בשם 'סערת אליהו', וילנא

ששלח רבי פנחס לרבי אברהם הלוי, רבה של הילדסהיים (נרפס בקובץ 'כרם שלמה' [באבוב], גליון פ' אלול תשמ"ה), עמ' כג-כו), מתואר על ידו כמכתב שנשלח לרבי שלמה ב"ר משה בעל 'מרכבת המשנה', רבה של חעלמא ('תולדות חיים'), בתוך חידושי הפלאה מכת"י, ירושלים תשנ"ד, עמ' רצו-רצז). [רבי אברהם הלוי גדל בעיר חעלמא וממנה יצא לרבנות בכמה ערים במערב אירופה. לתולדותיו ראה: א' בריק, 'על ספחי השבתאות באשכנז (לתולדות הגאון רבי אברהם הלוי חלמא ז"ל)', שנה בשנה, תש"מ, עמ' 340-335; הנ"ל, 'רבי אברהם הלוי', שם, תשנ"ג, עמ' 420-409]. טעויות ממין אלו מצויות לרוב אצל כותבי תולדותיו, ותמהני על המשיג הכותב שתולדות רבי פנחס מפורשים בספרים רבים. כביכול העתקות חוזרות ונשנות של קומץ סיפורים, שחלקם אינם מדויקים ולחלקם אין כלל בסיס ושורש, יש בהם כדי להאיר את דמותו, דרכיו ותולדותיו. על טעות נוספת ראו להלן הערה 7.

4 'הספד שהספיד רבינו ההפלאה בעירו פרנקפורט דמיין על הגאון האדיר מוהר"ר טעבלי שייאר זיע"א', קובץ בית אהרן וישראל קמג (סיון-תמוז תשס"ט), עמ' י-יח. הקטע המצוטט נמצא בעמ' יז.

5 נמנה כאן מעט מזעיר החכמים שהזכירו דרוש זה: רבי שמואל כהנא, דרוש שמואל (בתוך לקט שמואל, ונציה תנ"ד), דף סב ע"א; רבי בנימין זאב וולף, עיר בנימין [חלק] שני (פיורדא תפ"ב), דף כז ע"ג; רבי יהונתן אייבשיץ, יערות דבש דרוש ד (מהד' ירושלים תשד"ם, עמ' פח); רבי יחזקאל לנדא, דרושי הצ"ח, דרוש לא הספד ב [במהד' ביתר תשס"ב הוא דרוש ל, עמ' רכג. ולחינם ציינו לגיטין דף נח ע"א]; רבי יעקב עמדין, שאגת אריה (אמ"ד תקט"ו), דף ה ע"ב. סמך לדרש זה יש בבלי שבת קלח ע"ב ובאיכ"ר א לו. גם נמצא דומה לזה במעשה עשרה הרוגי מלכות (נרפס בבית המדרש, חדר ו, וינה תרל"ח, עמ' 24, ושוב באוצר מדרשים, ניו יורק תרע"ה, עמ' 445) בקשר להריגתו של רבי ישמעאל. אעיר כאן כי הרב מרדכי וייסמן חיות (מו"ח) בספרו אלון בכות (לבוב תרכ"ד), עמ' 13, כתב: "וזה פשוט בכוונת המדרש מקורו בזוהר שמות י' ע"א כל מכה אשר לא כתוב בתורה זו מיתת צדיקים, כמו שכתבתי במ"ע המגיד בהצופה שנה ב' נו' 18 ע"ש היטב".

6 כבר בספר 'תורת המגיד' (נרפס בשנת תשל"ו) יחסו את הדברים למגיד ממזריטש. במאמרי (הערה 12) פקפקתי בייחוס זה, מאחר והחפיפה בין דבריו לבין דברי המגיד קלושה מאוד ועיקרם מצוי בדברי חז"ל (חבל שמערכת קובץ בית אהרן וישראל, שהודנבה לדברי המשיג, לא קראה את המאמר לפני תגובתה והזכירה שוב נקודה זו, כאילו לא פקפק בה אדם מעולם).

תרל"ח; ושנית שם תרנ"ד) המספר כי אביו הגאון מוילנא שיבח מאד את מידת הענווה אותה מצא באחד מגדולי הדור. לצערנו, רבי אברהם לא פירש את שם הרב והוא מזכירו רק בראשי התיבות "ר"פ". הזכרנו שם את השערת רבה של מיר, הגאון ר' אליהו ברוך קמאי זצ"ל. לפיה אותו רב הוא רבי פנחס בעל הפלאה. כמפורש במאמר, השערה זו אין לה בסיס ואחידה במציאות מחמת שני טעמים: ראשית, בדברי ר"א מפורש שהיה זה בזמן שהגר"א הלך בגלות, ובזמן הזה לא כיהן רבי פנחס ברבנות כלל⁷. שנית, בזמן שספר ר"א לאביו היה רבי פנחס בין החיים, ואילו אותו רב מוזכר בהספד בברכת המתים.

המשיג סבור שאין הכרח שהפגישה נעשתה בזמן גלות הגר"א, הואיל ומידע זה מוזכר בדברי ר"א רק במוסגר, ובודאי שהוספה מאוחרת היא. גם את ברכת המתים שנשמכה לשם אותו רב, פוטר המשיג בהנחה שתואר זה "שורבב באחד מגלגולי כתב היד", ולא כך יצא מפי ר"א.

לו היה המשיג מעיין בהקדמת המו"ל לספר היה נוכח לראות שהספר נדפס מעצם כתב ידו של רבי אברהם עצמו, כך שכתב היד לא עבר כלל גלגולים. ואף אין לתלות הוספה זו במו"ל, שאת הערותיו כתב רק בשולי הדף, ואין מקום להניח שהוסיף משלו בגוף הספר. ההספד כולו זרוע במשפטים מוסגרים, שחלקם ודאי יצא מפי ר"א⁸, ולכן יש להניח שכולו יצא מפיו. גם ההשערה כי המדפיס התערב והוסיף את ברכת המתים לשמו של ר"פ, אינה מסתברת. שהרי בהמשך שם (עמ' 28) מזכיר ר"א את שמו של רבי חיים מוולאז'ין ומברכו בברכת החיים, ואילו כאן לא פגע המדפיס להבדילו מחיים לחיים. ומדוע יטרח לעשות זאת ברב אלמוני ששמו לא ידוע?

אפשר אמנם כי אילו היה מופת ברור שאותו רב הוא אכן רבי פנחס בעל הפלאה, היינו נאלצים לקבל מרצון דחוקים אלו. אך עדיין לא מצאתי מופת כזה. השמועה מפי ר"א ב קמאי, שהמשיג משוכנע שנובעת ממסורת בדוקה, נאמרה לדעתי דרך השערה והנחה בלא דקדוק בפרטים היסטוריים ובודאי שמחמתם אין כדאי לכבול עצמנו בעול הדוחקים. ואילו ההכרח הנוסף שהעמיד המשיג, כאילו התואר "גדול הדור הגאון ר"פ" אינו הולם אלא את רבי פנחס בעל הפלאה, מעורר פליאה של ממש. האם הראו לו למשיג דור וסופריו והוא יודע בבירור מי ראוי לתואר גדול הדור ומי לא? ולו כדי לא לפוטר בלא כלום אציע שמא הכוונה לרבי פנחס קצינלנבויגן, שהיה רב מפורסם בכמה ערים ואמהות בישראל ונפטר למעלה משלושים שנה קודם פטירת הגר"א⁹.

ב. הגר"א מתייחס לחסידותו של רבי פנחס

בספר 'שמן הטוב' מסופר שבשעה ששמע הגר"א על הצטרפותו של רבי פנחס לחוג תלמידי המגיד ממזריטש, התבטא ואמר: "לכולהו [היינו שאר תלמידי המגיד] אית להו פירכא לבר משמואל [רבי

7 אזכיר כאן אגדה נוספת על רב שבגלותו נפגש עם רבי פנחס. הרב משה שטרן (בעל 'באר משה') בהקדמתו לספר 'גבורת ארי' (ניו יורק תשט"ז), מספר שהגאון בעל שאגת אריה בזמן לכתו בגלות, הגיע לעיר פרנקפורט ונפגש שם עם רבי פנחס. אך מה נעשה וכבר בשנת תקכ"ו, כששנים קודם שהגיע רבי פנחס לפרנקפורט, התמנה בעל שאג"א לרבה של מיץ, ורחוק מאוד להניח שבזקנותו, בהיותו רב שם, יצא לגלות.

8 ראו שם עמ' 12, 16. בדינו מצוי ספר 'באר אברהם', פירוש על תהילים בכתב ידו של ר"א, והמעייין בו ימצא בו שימוש נרחב בסוגרים.

9 לתולדותיו ראו בהקדמה לספרו 'יש מנחילין', ירושלים תשמ"ו. התואר גדול הדור איננו חריג ביחס לתארים בהם התעטר מרבה של פראג. ראו נודע ביהודה קמא יו"ד סי' עו. כל זה כתבתי להפיס דעתו של משיג, אבל לדידי אפשר ויש לפרש את ראשי התיבות ר"פ כ"רב פלוני". והיינו שאף ר"א עצמו לא ידע מיהו אותו רב, ולכן לא הזכירו בשמו המלא כנהוג.

שמואל שמעלקא הורוויץ, אחי רבי פנחס] ופנחס זה אליהו". במאמרי כתבתי שאי אפשר לקבל מליצת הבל זו כהתייחסות של הגר"א לרבי פנחס, שכן מסורה זו אין לה בית אב ומקורה לא נודע, ומדוע לנו לייחסה לרבנו הגר"א שמלחמתו בחסידות הייתה עניינית ולא אישית ח"ו? צאו וראו מה עלה לאחד ששוחח עם הגר"א על רעת החסידות והשתיקו הגר"א באומרו כי אף זה נכלל באזהרת חז"ל שלא יוציא אדם דבר מגונה מפיו, ולא התירו אלא לתועלת ולהורות דרך אמת, אך לא להלצה ולשיחה בעלמא (עדות הרב מרדכי הלוי עפשטיין [בנו של רבי אריה עפשטיין בעל הפרדס], ספר הליקוטים כ"י; קטע זה נדפס ע"י הרב אליעזר כ"צמאן, מאסף ישורון, חלק שישי [אלול תשנ"ט], עמ' רמח. על הכותב, שהיה מרואי פני הגר"א, ראו שם בהקדמת העורך, עמ' רלח-רלט; וכן שם, חלק טז [אלול תשס"ה], עמ' תשסא-תשסג). המשיג אחז כאן דרך עיקש ולדעתו אין לדחות מסורת זו אלא יש להניחה בחזקתה כפי שעשה הרב בצלאל לנדוי בספרו על הגר"א שרמז עליה בספרו.

האמת תאמר שאף לו היה כדבריו ור"ב לנדוי היה מזכיר שמועה זו, אין בכך לדעתי כדי להעיד ולא כלום. אלא שתמיהני על המשיג שלא דק כלל, כי ר"ב לנדוי לא הזכיר כלל מליצה זו. אדרבה, הוא מביא רק את חלקה הראשון של המליצה, המתייחס לרבי שמלקא ואינו מזכיר כלל התייחסותו של הגר"א לרבי פנחס¹⁰.

ג. במלחמה כנגד ההשכלה

עיקרו של מאמרי בא לברר ולהבחין בין תולדותיו ודרכיו של רבי פנחס כפי שהם ידועים לנו ממקורות נאמנים, לבין אלו שבענן מוצאם ובערפל סתרם. במקום אחד יצאתי חוץ לתחום והפלגתי להשערות כדי למצוא הדר אפשרי לייחסו של רבי פנחס אל הגר"א. כפי שהדגשתי שם, אין בדינו ראייה מכרעת ומוכחת ועל כן לא קבעתי מסמרות אלא רק הזכרתי אפשרות סבירה לכך שרבי פנחס, בשעת מאבקו כנגד השכלת ברלין, ראה בסיפוק את העובדה שאף הגר"א עומד לימין צדקו. השערה זו, אף אם אין לה הכרע מוחלט, הרי כוחה יפה כיון שהיא ארוגה היטב בין שאר הידיעות שיש לנו ממאבק זה.

נתאר אפוא את העובדות ההיסטוריות כפי שהן ידועות לנו. בחורף של שנת תקמ"ב פרסם נפתלי הירץ וייזל אגרת שבה קרא לשינוי סדרי לימוד הילדים¹¹. מאורי הדור ראו בקריאה זו סכנה לאמונת ישראל ופתחו במערכה רחבה נגדו. ראשון התייצב בעל נודע ביהודה, ועוד באותו חורף הצטרף גם הגר"א למערכה. בניסן של אותה שנה נשא רבה של ליסא, רבי דוד טעביל, דרשה חריפה נגדו. בשלב כל שהוא שלא נודע לנו הצטרף גם חתנו של הנודע ביהודה, רבי יוסף מפוזנא, למערכה (יש המונים גם את רבי שלמה הרצפלד אב"ד גלוגא בין הלוחמים). הדרשה שנשא רבי פנחס בקיץ של אותה שנה היא הפעולה הציבורית האחרונה שידועה לנו ממערכה זו.

רד"ט מזכיר בדרשתו כי שופטי צדק בוילנא דנו את הספר לשריפה. מדבריו אלו לא מתפרש בברור מי הם אותם שופטי צדק. אך רבה של לונדון, רבי דוד טעביל שיף, שראה העתק מהדרשה שנשלח לרבה של אמסטרדם, הבין מדבריו שהיה זה בצוויו של הגר"א¹².

10 ר"ב לנדוי אכן מזכיר שם מסורות, לפיהן הגר"א נועד עם האחים רבי שמעלקא ורבי פנחס. התוועדות זו איני יודע מה היא ואף כעת איני מוצא טעם להזכירה. במאמרי (הערה 24) הזכרתי את השמועה, לפיה קודם שהלכו האחים לבית מדרשו של המגיד ממזריטש, למדו תורה מפי הגר"א. שוכרה של אותה שמועה נכתב שם בצידה.

11 איני מבין מה עוול מצא המשיג בהגדרה זו. חוברתו של וייזל מוגדרת כאגרת הבאה לשנות סדרי עולם בחינוך הילדים. בדיוק בזה ראו גדולי אותו דור את הבעייתיות שבה.

12 יתכן ורד"ט שיף, שמלבד דרשתו של רד"ט מליסא ראה גם העתק ממכתב שלו, קרא על כך מפורשות בדבריו ולא הבין זאת רק מרמיזתו (הרב שיף מספר גם כי מדברי רד"ט נודע לו על שריפת הספר בפוזנא וכן על

אף רבי פנחס הזכיר בדרשתו את השריפה שנעשתה בוילנא, אלא שהוסיף והדגיש כי היא נעשתה לעיני כל. כשבוע לאחר שנשא דרשתו שלח רבי פנחס מכתב תשובה (כפי שנשמע מלשון "ולו אשיבנה" אשר בראש המכתב) לרד"ט מליסא, בו הוא מספר על הדרשה שדרש וכן מחזק את ידי במערכה כולה¹³. סך כל עובדות אלו מחזק בידינו את ההשערה כי רד"ט מליסא, ששמע כי הגר"א עומד מאחורי שריפת הספרים בוילנא וטרח לספר זאת לרבה של אמסטרדם (כפי שמעיד רד"ט שיף במכתבו), שלח מכתב בעל תוכן דומה גם לרבה של פרנקפורט. ואם כן, דברי רבי פנחס בדרשתו על העיר וילנא שבה שרפו את הספרים לעיני כל, מתייחסים במרומז גם לגושפנקא שהעניק הגר"א למעשה¹⁴. המשיג חלוק עלי מכל וכל ואינו משתווה עמי בשום פרט. לא אתנצח עמו על דברים שאכן תלויים בהשערה ובאומדן ואף לדעתי אינם יוצאים מגדר סברה בעלמא¹⁵, אבל בנקודה אחת מחובתי להעמידו

מאבקו של הנוב"י; עובדות אלה ודאי לא מוזכרים בדרשה). בין כך ובין כך יש בידינו גם מכתב מוייזל עצמו המספר שהגר"א הוא שעמד מאחורי השריפה בוילנא ('כרם חמד', ח"א, ויין תקצ"ג, עמ' 7-5; הושלם בירחון האשכנזי 'מונטסשריפט' [MGWJ], לייפציג 1870, עמ' 479. (בהעתקה נוספת ממכתבו של וייזל וכן ממכתב נוסף שלו מתקופה מאוחרת יותר, מתפרש בבירור כי הגר"א עמד מאחורי שריפת ספרו. ראו יצחק ריבקין, 'אליה מורפורגו – מסייעו של ויזל במלחמת ההשכלה', יד ושם לזכר אברהם זלמן פריידוס, ניו יורק תר"ץ, עמ' קנ-קנה ובהערה 4 בעמ' קנב).

13 ביבליוגרפיה קצרה לדברים שהובאו (כתבתי את המקורות המצויים והנגישים ולא דווקא את הראשוניים והמדויקים): נ"ה וויזל, דברי שלום ואמת, ברלין תקמ"ב. דרשת הנוב"י מר"ח שבט תקמ"ב פורסמה ע"י ישראל נתן השל, קובץ עץ חיים (באבוב), גיליון טו (תמוז-אב תשע"א), עמ' יט-כה. דרשתו משבת הגדול תקמ"ב נדפסה בדרושי הצל"ח, דרוש לט. דרשת רד"ט מליסא, אף היא משבת הגדול, נדפסה (שנית) אצל י"נ השל, קובץ בית אהרן וישראל מד (כסלו-טבת תשנ"ג), עמ' קא-קלא. דרשתו של רבי פנחס מער"ח תמוז נדפסה שם גיליון נב (ניסן-אייר תשנ"ד), עמ' קטז-קכז. מכתב רבי פנחס לרד"ט מליסא נדפס בספר 'לב העיברי' חלק שני, לבוב תרל"ג, מדור מערכות ישראל, חכמי אשכנז. מכתב רד"ט שיף מלונדון לאחיו רבי מאיר מפרנקפורט נדפס בספרו של י"ק דושינסקי, The Rabbinate of the Great Synagogue, לונדון תרפ"א, עמ' 177.

14 לדעת המשיג נטיתי אחרי רחשי לבי ולא הסקתי דבריי מתוך בחינה הגיונית של העובדות. אעיר רק כי אחרי פרסום המאמר הראו לי שכמה כותבים לפני מצאו בדרשת רבי פנחס רמז לחלקו של הגר"א במערכה. ראו: צ"ה גרץ, מתנגדי וייזל (בגרמנית), ירחון מונטסשריפט, שנת 1921, עמ' 480-478; ר"ב לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, ירושלים תשל"ח, עמ' רלב (הדברים אינם מפורשים אבל משתמעים מתוכם); י"נ השל, קובץ בית אהרן וישראל מג (תשרי-מרחשון תשנ"ג), עמ' קנט הערה 28.

15 אחת מהשגותיו נוגעת למעמדו של רד"ט מליסא במערכה. לדבריו, מי שעמד בראש המערכה היה חתן הנוב"י, רבי יוסף מפוזנא, ואילו רד"ט מליסא רק החליף רשמים עם רבי פנחס זמן קצר קודם שרבי פנחס נשא את דרשתו. אבל לעיקר העניין, שהרי ודאי הוא שרד"ט התכתב עם רבי פנחס זמן קצר קודם שרבי פנחס נשא את דרשתו. אבל להעמדת האמת על תילה ולהצדיק את הצדיק ראוי להדגיש כי מבלי ראיות מוצקות קשה מאוד לקבל תמונה הפוכה מהעולה מן החומר המצוי בידינו. לעומת חלקו של רבי יוסף מפוזנא במערכה, שמעבר לעצם השתתפותו בה אין בידינו כל מידע, הרי שמו של רד"ט מליסא מוזכר בהקשרים רבים של הפולמוס. דרשתו משבת הגדול הופצה ברבים ועותקים שלה הגיעו לאמ"ד (כפי שמעיד רד"ט שיף), להאג (תצלום מעותק זה קיים כיום באוצרות הספרייה הלאומית ונוסחתו שונה במקצת מן הנדפס) וכנראה אף לפראג (שם ציטט ממנה ר"א פלקלש בספרו עולת חודש חלק ב, דרוש ה מאמר קצב). עותק מהדרשה הגיע גם לברלין וויזל וחבורתו רעשו מפניו. סופר ברלינאי בן התקופה בשם אוגוסט קראנץ תרגם לגרמנית [בצורה מוגזמת ומסולפת] את הדרשה והשתמש בה כדי להוכיח את קנאותם של היהודים [על כך כתב י"נ השל, קובץ בית אהרן וישראל מה (שבט-אדר תשנ"ג), עמ' קכח-קכט]. ואילו וייזל עצמו התייחס לדרשה באריכות במכתבו האחרון 'רחובות',

על האמת. אין ספק שרד"ט מליסא ידע על מערבותו של הגר"א בשריפת ספריו של וויזל ורד"ט שיף קיבל זאת ממנו, כפי שכתב במכתבו: "ולפי משמעות הכתב והדרשה מהרב דק' ליסא, כן עשו בפוזנא ובוילנא ע"פ ציוות החסיד המפורס' מו"ה אלי' שרפו ברחוב העיר אגרת של ר"ה וויזל וגם נאמר שם שהרב דק"ק פראג בתחלה דרש ע"ז בפראג". רצונו של המשיג לסרס את לשון המכתב ולפרש שרק מעשה השריפה בפוזנא התפרש מתוך דברי רד"ט, ואילו על השריפה בוילנא שמע רד"ט שיף ממקור אחר, פירוש זה אינו מתקבל אף כמשאלת לב, שהרי המשך הדברים חוזרים לדברי רד"ט ("וגם נאמר שם"). רישא וסיפא ממקום אחד ומציעתא ממקום אחר?

ד. התמנות האחים לבית הורוויץ לרבנות בקהילות פרנקפורט וניקלשבורג

בספר 'שבחי בעל שם טוב' מסופר כי האחים רבי שמעלקא ורבי פנחס לבית הורוויץ התבקשו יחדיו לכס הרבנות בפרנקפורט וניקלשבורג. ראשי הקהילות לא הכריעו ביניהם מי מהם יכהן בפרנקפורט ומי בניקלשבורג, ומסרו את הבחירה לאחים עצמם. אלא שגם הם לא הגיעו לעמק השווה, ומאחר וקהילת פ"פ חשובה יותר תלה כל אחד מהם את הגדולה באחיו, ועל כן באו לפני המגיד ממזריטש שיכריע בדבר. בעומדם בחוץ לפני כניסתם אליו, קרא להם המגיד ואמר כי הרב דק"ק ניקלשבורג ילך בראש, כי הוא גדול האחים. מזה הסיקו האחים שרבי שמעלקא יתמנה לרב בניקלשבורג ורבי פנחס בפרנקפורט. במאמרי פורטו כמה תמיהות העולות ומבצבצות מסיפור זה, אזכיר כאן את העיקריות שבהן:

א. אין כל הגיון שראשי קהילות שונות ישבו לדון יחדיו מי יהיה רב בעירם ומי בעיר אחרת. כל קהילה היה לה את מנגנון מינוי הרבנות שלה. ואף לא מצאנו תקדים לדבר מעין זה.

ב. בפנקס קהילת פרנקפורט מתוארת בחירת רבי פנחס, ושם מוזכר כי שמו עלה יחד עם שם אחיו רבי שמעלקא ושמו של רבי מאיר ברבי. ונמנו שם שדווקא אחד משלושה אלה יובחר להיות רב, היינו שהקהילה תבחר אחד מהם דווקא ולא מועמדים אחרים.

ג. רבי פנחס עלה לכס רבנות פרנקפורט בכ"ו טבת תקל"ב (כפי שעולה מתוך פנקס קהילה. ראו מאמרי 'פרנקפורט בתקופת רבנו ההפלא"ה', ישורון כד [ניסן תשע"א], עמ' רלח-רלט ובהערה 16). באותו זמן ישב רבי גרשון פולין על כס רבנות ניקלשבורג, שנפטר רק באדר שנת תקל"ב. ברור אפוא למעלה מכל ספק ששאלת הרבנות של ניקלשבורג לא עמדה עוד על הפרק, ובכך נדחה הסיפור כולו.

בתגובה מתחמק המשיג מן התמיהה הראשונה ומפרש שהקהילות שלחו, כל קהילה בפני עצמה, הצעת מועמדות לשני האחים, והבחירה נעשתה לפי תשובות המועמדים (לדבריו, קהילת פ"פ שלחה הצעת רבנות לשלושת המועמדים. את הרב מרדכי הורוויץ, המספר בספרו 'רבני פרנקפורט' שהקהילה

ברלין תקמ"ה. עוד כמאה שנה לאחמ"כ היה בידי אליעזר לנדסהוט עותק מהדרשה (עטרת צבי, ברלין תרמ"ד, עמ' 21). משכילי ברלין ראו ברד"ט שיף את מתנגדם העיקרי ואף איימו למסרו לשלטונות, איום שגרר תגובה חריפה מצד בעל נודע ביהודה שהגן על כבודו (מכתבו פורסם בשנית ע"י י"נ השל, שם, עמ' קכו-קכז). אף רד"ט בעצמו הגיב לאיום זה; ראו מכתבו בצפונות יח, שנה ה' חו' ב (תשרי תש"ן), עמ' ק-קא. באחד מכתבי הפולמוס כנגד ההשכלה שהתחברו זמן קצר לאחר מערכה זו, נמנה רד"ט מליסא בראש הלוחמים שעמו שארי רבנים (ספר קנאת ה' צבאות, אות ד ואות מג. הספר מיוחס לרבי נתן שטרנהרץ תלמיד רבי נחמן מברסלב. על כך ועל מקום ושנת הדפסת הספר ראו: הרב נ"צ קניג, נוה צדיקים, בני ברק תשכ"ט, עמ' קעז-קפ; מ' פייקאד, חסידות ברסלב, ירושלים תשנ"ו, עמ' 196-202). כך, שאף אם צודק המשיג בדבריו ואש המערכה מפראג יצאה, אבל נושאה העיקרי היה ככל הנראה רד"ט מליסא ולא רבי יוסף מפוזנא.

בחרה ברבי פנחס, הוא חושד בסילוף מכוון!¹⁶

כדי לתרץ את התמיהה השלישית, שהיא החמורה מבין כולן, מפלפל המשיג בדרשות ופירושים, גורע ומוסיף ודורש, ולמסקנתו כך היה מעשה: קהילת פרנקפורט לבדה הודיעה לשני האחים (וכן לרבי מאיר ברבי) שהם מועמדים לרבנות בעירם, וביקשה מהם לפרוט את דרישותיהם. שני האחים שהתקשו להחליט מי מהם יישב לרבנות נכבדה זו, הלכו לשאול את פי המגיד. מכאן ואילך מתפצלת השערתו לשתיים. לפי גרסא אחת אמר המגיד שהרב דק"ק שינווא ילך בראש כי הוא גדול האחים. ומכיוון שרבי שמעלקא היה אז רב בקהילה זו הבינו האחים (כיצד?) שכוונתו כי ימשיך לכהן שם. לגרסא אחרת, המתאימה לאלו המאמינים ברוח הקודש, צפה המגיד ברוח קדשו כי עתידה קהילת ניקלשבורג לבקש לעצמה רב בקרוב ורמז זאת לרבי שמעלקא, שהבין מכך (כיצד?) כי הרבנות בפרנקפורט ראויה לאחיו.

אינני סבור שיש טעם להזדקק להשערות משונות מעין אלו, שאינן מופיעות אפילו ברמז בספר 'שבחי בעל שם טוב' כפי שיודה כל מעיין ביושר. אבל תמהני, שהרי אם קהילת פרנקפורט רק התעניינה אצל האחים בדבר דרישותיהם, מדוע מיהרו האחים לבקש מאת המגיד שיכריע ביניהם. מן ההגיון שיכתבו לקהילה את התנאים הרצויים להם, והקהילה תכריע את שתכריע (אין גם טעם שיתאמו ביניהם את הדרישות, שהרי יתכן, וכך גם קרה, שהקהילה שמה עינה על רב נוסף, ר"מ ברבי). כך שכל תיאורו אינו מתקבל לא במקורות הכתובים ולא בלב אוהב אמת¹⁷.

לבד מכך מפקפק המשיג גם על עיקר קביעתי ששאלת הרבנות בקהילת ניקלשבורג לא עמדה כלל על הפרק באותה תקופה. הוא בדק ומצא שבספר 'קורות העיתים' [מאת הרב אברהם חייט-טריביטש, ברין תקס"א] ס' כט נכתב שרבי גרשון פולין נפטר בשנת תקל"א, וא"כ אפשר ושאלת הרבנות בפרנקפורט ובניקלשבורג עלו באותו זמן.

השובר לדבריי כתוב כבר במאמר גופו ואין לי אלא לחזור עליו. תאריך פטירתו של ר"ג פולין חקוק באבן ומתפרש מהכיתוב שעל גבי מצבתו: "נגהי עש"ק אי אדר ראשון זכותו להגנה לפ"ק" (נעתק ע"י

16 אעיר כאן כי הרב מרדכי הורוויץ (רבה של הקהילה הכללית בפרנקפורט בשנים תרל"ח-תר"ע) היה ת"ח עצום שעמד בקשרי הלכה עם גדולי הדור (הגאון הרב שלמה הכהן, מרבני וילנה, בעל חשק שלמה ובנין שלמה כותב עליו: "חריף ובקי סיני ועוקר הרים, המפורסם ברוב גאונו וצדקתו בכל איים ועברים" – מטה לוי או"ח ח"ב ס' כג. הגאון רבי יצחק אלחנן ספקטור רבה של קובנה כותב לו: "הגאון המפורסם חריף ובקי משנתו זך ונקי" – שם יו"ד נה. וזהו רק מעט מזער). ותמהני על המשיג שלא עצבו לבו לפגוע בו.

17 אעיר כאן כי דברי המשיג מתבססים על ההנחה שהקהילות נהגו לשלוח הצעת רבנות לכל המועמדים ולשמוע מפיהם את דרישותיהם. אך בדינו נשתייר מידע שונה על דרכם של קהילות פרנקפורט וניקלשבורג במקרים דומים. בשנת תקכ"א עמדה קהילת פרנקפורט לקבל על עצמה רב. פרנסי הקהילה התלבטו בין שלושה רבנים: רבי יצחק הלוי אב"ד דוקלא בעל אמרות טהרות, רבי יחזקאל לנדא בעל נודע ביהודה ורבי אברהם מליסא שנבחר לבסוף מבין השלושה. במהלך הבירורים פנו בני הקהילה לרב לוי (ב"ר אליעזר) פאנטא, מקהילת פראג, שיברר אצל הגר"י לנדא האם יקבל את המשרה ומה הן דרישותיו (ראו: רבני פרנקפורט, עמ' 123 הערה 1. מכתב התשובה של הרב פאנטא התפרסם בכתב העת צפונות ח (תמוז תש"נ) עמ' קה-קו).

בקהילת ניקלשבורג היתה תקנה ולפיה מינוי רב נעשה ע"פ רוב קולות כשרי הקהל וע"פ גורל שיעלה שלושה מועמדים (ספר תקנות ניקלשבורג, תל אביב ירושלים תשכ"ב, תקנה רלח). תקנות אלו נכתבו שנים לא רבות לפני הזמן בו אנו דנים כעת, והיו תקפות גם בזמן שאחריי. בשנת תקצ"א נבחר שם לרבנות רבי נחום טריביטש (הידוע בספרו 'קובץ' על הרמב"ם), כפי שמתאר הרב אברהם חייט-טריביטש בספרו קורות העיתים ח"ב [כת"י], ס' רצג (נדפס ע"י הרב יוסף בוקסבוים, מוריה שנה שישית גיליון א [סיון תשל"ה], עמ' ח).

ר"ד דוד פוייכטוואנג בספר תהלה לדוד, ברסלאו תר"ס, חלק לועזי, עמ' 379). להעתקה זו יש עד נוסף וקדום בספר קבוצת חכמים, וינה תרכ"א, עמ' 118¹⁸. ועל כולנה נאמנים עלי דברי הרב אברהם בנדיקט שמעיד כי לפניו צילום מן המצבה עצמה ומפורש עליה תאריך זה (קובץ בית אהרן וישראל נח [ניסן-אייר תשנ"ה], עמ' ק'). אם כן אין מקום לספיקות, טענות וסברות. רק שנת תקל"ב מתאימה הן לחלקי התאריך (ערב שבת יז אדר ראשון) והן לפרט השנה. מה אם כן נעשה לקושייתו הצודקת של המשיג על הנכתב בספר 'קורות העיתים'? ובכן, הרב בנדיקט מפרש שם כי בנקודה זו אכן נפלה טעות ביד המחבר, כנראה מתוך פענוח שגוי של פרט השנה הכתוב במצבה¹⁹.

ה. ספר שבחי בעל שם טוב, נוסחאותיו ומהימנותו

הסיפור שהוזכר לעיל ולפיו המגיד ממזריטש הוא שהכריע כי רבי פנחס יתמנה לרבנות פרנקפורט ואחיו רבי שמעלקא יתקבל לרבנות ניקלשבורג, מקורו כאמור בספר 'שבחי בעל שם טוב'. נושא זה אינו קשור במישרין לגופו של מאמר, אבל כדי לחדד את הדברים ולהבהירם אתייחס לכך בהרחבה, וקודם כל אקדים מעט שורות בעניינו של ספר זה. ספר 'שבחי בעל שם טוב' נדפס לראשונה בשנת תקע"ה בדפוס קאפוסט ע"י המדפיס ר' ישראל יפה, חסיד חב"ד. בראש הספר כתב המדפיס כי הכתבים מהם העתיק, באו בכמה מקומות שלא כסדרן ובהדפסתו תיקן את הדבר כפי ששמע מאדמו"ר נבג"מ (לפי המקובל, כוונתו לגרש"ז מלאדי). במשך שנים היה נוסח דפוס זה למקור יחיד לסיפורים והחוקרים פלפלו בהשערות מה היה חלקו של המדפיס, אלו ממעטים ואלו מרבים. לפני שלושים שנה התגלה כתב יד של הספר, כשהוא קטוע בראשיתו, באמצעותו ובסופו. הואיל וכתב היד איננו שלם, אין אפשרות לדעת האם המדפיס הוסיף קטעים לספר, אבל נמצא כי במקומות ספורים שינה את סדר הדברים ופעמים בודדות אף החסיר קטעים. נחזור לענייננו. במאמרי ציינתי כי הסיפור על פגישת האחים עם המגיד אינו מופיע בכתב היד. עיון נוסף מגלה שלא מדובר באותם קטעים הידועים כחסרים בספר מפני אובדן כתב היד; רציפות מספרי ראשי העמודים מלמדת כי במקור אכן לא נכתב כאן סיפור זה, וסביר א"כ שזו הוספה מהמדפיס.

- 18 בספר 'קבוצת חכמים' הועתק נוסח המצבה בקיצור ובהשמטת כמה תארים ופרטים. כך שבוודאות לא משם העתיק הרב פויכטוואנג ולפניו שתי עדויות בלתי תלויות זו בזו.
- 19 יש להעיר כאן על טעות נוספת בספר זה: בסי' נב כותב המחבר על אבי ההשכלה, משה מנדלסון: "נעדר שנת תקנ"ג". וזו טעות דמוכה, כי מנדלסון מת בשנת תקמ"ו. וכבר עמד בזה ראובן מיכאל, הכתיבה ההיסטורית היהודית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 90. האם בשל טעויות בודדות מעין אלו ראוי לדחות את ספר קורות העיתים מחיק מבקשי אמת? (ויהיה בכך נפקותא לשאלת זמן ביאתו של רבי שמעלקא לקהילת ניקלשבורג; ראו במאמרי ליד הערה 21 ובתוכה [אגב, בנו של רבי שמעלקא הוא אחד המסכימים על הספר]. והרי כל העוסקים בהיסטוריה של אותה תקופה נעזרים ברשימותיו, והכל צריכים למארי דחיט"א). לעניות דעתי, הקורא מעט בספר יראה שהוא נכתב בצורה אחראית ודווקנית. לא לחינם כינו רבני פראג את המחבר: "בורר אוכל ופסולת זורק" (תעודת חבר מרבני פראג ובראשם הנוב"י, התפרסמה ע"י הרב יצחק ישעיה וייס, מוריה שנה יג גיליון א-ב [אדר א' תשד"ס], עמ' 117. זיהוי מקבל התעודה נעשה ע"י מפרסמה). ואם זכוב נמצא לו, אין ראוי לשפוך את הכוס כולה. על דא וכגון דא כתב הנצי"ב: "זכובי מות באמת מבאשים את השמן, מ"מ המה עושים ג"כ טובה להשמן במה שהמה מפרסמים שהוא שמן רוקח. וכן סכלות מעט והוא איזו שגיאה, אע"פ שמבאיש את הספר מ"מ בזה הוא מפרסם את טובו כי במה שמבקרים אותו ומוצאים את השגיאה מפרסם את החיבור כי טוב הוא יותר" (משיב דבר ח"א סו"ס לב).

המשיג האריך בלשונו ולא אתייחס לכל דבריו²⁰, כי אם לתפיסתו עלי בהנחה כי סיפור זה לא נכתב במקור שהרי אינו נמצא לפנינו בכתב היד. המשיג טוען כי מאחר וכתב היד חסר, והוא כולל רק מעט יותר ממחצית הנוסח המודפס, הרי שאין ללמוד כלום מחסרונותיו²¹.

שווה אני עמו בקביעתו שכתב היד אינו שלם, וממילא אין ראיה שסיפורים אלו אינם כתובים במקור. אך מאחר ועל פי רוב יש חפיפה בין סדר הקטעים שבכתב היד לסדר שבדפוס, סביר מאוד שקטעים הנמצאים רק בדפוס (בחלקים שכתה"י קיים) נוספו ע"י המדפיס (אא"כ יש סברה הגיונית לפרש מדוע המדפיס שינה את סדר הקטעים). משכך, אם נניח שכתב היד לא נחסר בדיוק בפיסקא זו, הרי שלפנינו הוספה מהמדפיס.

במאמרי הסקתי ע"פ מספור העמודים, שבקטע זה כתב היד קיים לפנינו בשלמותו. המשיג הוכיח ששומר הדף שבתחתית דף טז ע"ב אינו מתאים לראש העמוד הבא אחריו, ונמצא א"כ שנחסרה כאן פיסקא אחת לפחות, ואין לדעת מה היה כתוב שם במקור.

השגתו זו יש בה מן הטעם ומודה אני לו שעוררני אליה, אלא שיש לבדוקה יפה יפה. שומר הדף שם הוא "מעשה", ואם כן הקטע בעמוד שאחריו היה אמור להתחיל במלה זו. אך עובדה היא שבכל אותם קטעים חסרים, אין פיסקא הפותחת במלה זו. על כורחך שהמדפיס לא השתמש כאן בכתב היד כפי שהוא. כך שמציאתו משומר הדף, מעוררת קושיא בפני עצמה ואין בה עניין לדברינו המבוססים על ההנחה שסדר הדפוס מקביל לסדר כתב היד (שאם לא כן, לעולם ניתן לומר כי המדפיס שינה את הסדר והעתיק מהחלקים האבודים של כתב היד).

לגופה של שאלה, לפנינו שתי אפשרויות. האחת – בה דורך המשיג – לפיה מספור העמודים אינו מקורי (שאלה זו צריכה להיבדק כמובן ע"י אלו שהמקור בידם). לדבריו נצטרך לומר שמחד גיסא באו כאן במקור (בכת"י) קטעים אחרים, שאין אנו יודעים מה המקבילה שלהם בנוסח הנדפס²², ומאידך נוספו כאן בהדפסה קטעים מחלק אחר בכתב היד שנעלם ברבות הזמן.

אני דורך באפשרות אחרת, לפיה כתב היד – לרבות מספור העמודים – משקף פחות או יותר את המקור. אלא שלפני המעתיק נפלה טעות בהעתקת שומר הדף והוא כתב "מעשה" במקום "שמעתי".

20 שגגה נפלה בדבריו. ספר שבחי בעל שם טוב נדפס אמנם בחיי בנו של רבי פנחס, הגאון רצ"ה הורוויץ, אבל לא בחיי בניו. בנו השני של רבי פנחס, הרב מאיר יעקב הורוויץ, נפטר בשנת תקמ"ה.

לדעת המשיג, ככל הנוגע לאמינות הסיפורים אין הבדל בין כותב הספר לבין המדפיס. אין בדעתי להתעצם עמו, אך אזכיר כאן דברי חוקר אחד שתקע עצמו הרבה בספר זה ומצא בו מקור היסטורי אמין תוך שהוא מבחין בין חלקי הספר, וכלשונו: "אין ספק שהספר כולל יסודות אגדיים. אלה בולטים במיוחד בחטיבה שהוסיף המדפיס" (ע' אטקס, בעל השם, ירושלים תש"ס, עמ' 265).

21 מש"כ שם המשיג ע"פ מבואו של י' מונדשיין, ספר שבחי הבעש"ט – פקסימיל מכתב היד היחידי הנודע לנו ושינויי נוסחיו לעומת נוסח הדפוס, ירושלים תשמ"ב, כאילו רק 54% מכתב היד הגיע לפנינו, זו טעות גמורה. הרי אין איש יודע מה היה גודלו המקורי של כתב היד. לו היה קורא במתינות את דברי מונדשיין שם, היה למד שהדברים נאמרו רק כדי לאמוד את גודלו של כתב היד, בהנחה שהמדפיס לא הוסיף ולא גרע מאומה מן החיבור. אך כאמור הנחה זו אינה בדוקה כלל.

22 יתירה מזו, בדיקה ממוחשבת שנעשתה בנוסח הטקסט של ספר שבחי הבעש"ט, העלתה כי בכל הספר אין פיסקא הפותחת במלה זו שאין לה מקבילה בנוסחת כתב היד, למעט שלוש פיסקאות (במהד' רובינשטיין, ירושלים תשנ"ב, סימנים קנח, קסג, רא) שבהקבלה לנוסח הנדפס נראה שמקומם אכן באותם מקומות שנגרעו מכתב היד בסופו.

המדפיס לא שינה מסדר הסיפורים (לבד ממקומות ספורים וידועים), אלא שכאן הוסיף חטיבה של סיפורים ממקור אחר.

הנחה זו שסיפורים אלו אין מקורם בנוסח הראשוני של ספר שבחי בעש"ט, מתאשרת מכמה ראיות אחרות. ראשית, מעשה זה לא מופיע בגרסת היידיש של הספר (אוסטרהא תקע"ה-קארעץ תקע"ו). שנית, עניינה של חטיבה זו אינו בבעש"ט אלא בתלמידי תלמידו, המגיד ממזריטש, וע"כ יש שרואים בכולה תוספת מאוחרת. שלישית, והיא הנכבדת מכולם: רבי פנחס, שנפטר בשנת תקס"ה, מוזכר שם בברכת המתים, דבר שאינו תואם לתאריך המקובל של כתיבת הספר – סביבות שנת תקנ"ט.²³ איני קובע מסמרות מכוח ראיות אלו²⁴, אבל ראוי לתת להן משקל בשאלת מקורו של אותו סיפור.

ו. ספר פנים יפות, מהדורותיו והשתלשלות הדפסתו

כידוע בעל הפלאה עוסק בספריו הרבה בדברי אגדה וקבלה. מאידך לא נמצא לו מעולם שיזכיר דבר בשם מאורי החסידות, בייחוד בשם מורו המגיד ממזריטש. עובדה זו, שהיא מפליאה ביותר את אלו הסוברים שרבי פנחס היה דבוק בחסידות בכל לבו, הניבה מספר תירוצים בעלי אופי אפולוגטי. אחד מהם, אותו הזכרתי במאמרי, מבוסס על העובדה כי ספר פנים יפות נדפס אחרי פטירת המחבר (אוסטרהא תקפ"ה). מכאן רבו השמועות כאילו רבי פנחס בכתביו הזכיר דברים מאישי החסידות, אלא שבנו וממלא מקומו, רבי צבי הירש, שלא אהד את החסידות, השמיטם אחרי פטירת אביו.

במאמר הבהרתי מכמה זוויות מדוע הסבר זה אינו מתקבל על הדעת. אך המשיג נדחק למצוא בהן פרוצות. הוא מודה שאף בספרים שנדפסו בחיי רבי פנחס, המלאים גם הם בדברי אגדה ודרוש, לא מתפרשת זיקה לחסידות. ובכל זאת הוא ממשיך להחזיק בדעה כאילו רצ"ה הורוויץ נעשה צנזור בדברי אביו. על כן רצוני להבהיר בדקדוק את סדר השתלשלות הדפסת הפנים יפות.

בהקדמתו לספר 'המקנה' (אופנבך תקס"א) מבקש רבי פנחס לזכות להוציא לאורה את חידושי על התורה. והיינו, שבאותו זמן היה חיבור זה בכתובים (אגב, חתימת ספר המקנה היא כעין הפתיחה: "הארכנו בזה בחידושי תורה יזכני ה' להוציא לאורה"). רבי צבי הירש הורוויץ כותב בהקדמתו לספר 'לחמי תודה' (אופנבך תקע"ו) על רצונו להדפיס את כתבי אביו: "גם יזכני להביא לאורה חיבור על התורה שהניח אחריו כבוד אאמ"ו הגאון המפורסם זצלה"ה והמה בכתובים, וקשה מאד טורח והכנה דרבה ועיון רב לבררם ולסדרם על הדפוס מה ששייך על התורה, כי בחיים חיותו לא הספיק השעה לסדרם רק עד פרשת חיי שרה ומכאן ואילך המה מלוקטים בכמה מקומות ומפוזרים. וגם יזכני להביא לאורה מה שהניח אחריו בכתבים מסודרים". למדנו שחיבור פנים יפות הגיע אליו בלתי מסודר. ככל

23 על מהדורות היידיש של הספר ומקורותיו ראו דברי א' יערי, 'שתי מהדורות יסוד של שבחי הבעש"ט', קרית ספר לט (תשכ"ד). הסברא כי החטיבה כולה מקורה בקובץ אחר ("קובץ מזריטש"), מתפרשת בדברי אלחנן ריינר, 'שבחי הבעש"ט – מסירה, עריכה הדפסה', דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות 11, חטיבה ג, כרך 2, תשנ"ד, עמ' 151: "סביר יותר להניח שהקובץ הוכנס לספר רק סמוך להדפסתו". בשאלת זמן כתיבת הספר עמד י' אלפסי, 'בידורים בשבחי הבעש"ט', סיני קטז (תשנ"ה), עמ' רמז-רמח. מתוך הקבלה לחכמים אחרים בספר המוזכרים בברכת החיים, הוא מעלה את האפשרות שסיפור זה נוסף ע"י המדפיס. יצויין, כי לפני חטיבה זו מביא המדפיס דבר שמועה מפי האדמו"ר נבג"מ, ולא רחוקה הסברא שאגב כך סטה מהעתקת כתב היד והוסיף גם מעשים אחרים השייכים לאותו נושא.

24 רבים חלקו על דעתו של יערי, והם רואים בנוסחת היידיש תרגום חסר ערך היסטורי (ראו במבוא שם, עמ' 22-47; מ' רוסמן, 'לתולדותיו של מקור היסטורי', ציון נח, ב [תשנ"ג], עמ' 181-183).

הנראה לא זכה הבן להשלים רצון אביו, ובפטירתו יצא הספר מתחת ידו כשאנו ראוי להדפסה. באופן זה הגיע הספר לידי הגאון רבי אפרים זלמן מרגליות, וכלשונו של ראז"מ בהקדמתו לפנים יפות: "ראה ראינו בהקדמת ספר המקנה שם הראה נשף חשקו להוציא לאור ספר פנים יפות על התורה שבכתב, אפס כי לא הסתייע מילתא בחיי מרן הגאון ז"ל וגם לא היה מסודר כראוי כאשר הזכיר בנו הגאון ז"ל בהקדמת ספר לחמי תודה. ויורשי הגאון ז"ל נכספה וגם כלתה נפשם לחוק להשלים רצון החסיד בוצינא קדישא וחילו פני לקוח הספר הזה להתבונן עליו ולצרפו רצוף הכתב ולערוך מערכתו ולהגיהו ולדרושו לטובה". (וכך הם גם דברי החת"ס בהסכמתו שם: "מסרו הספר ליד קדוש ה' י"נ הגאון מופת הדור כבוד מוה"ר זלמן מרגליות נ"י בק"ק בראד לשום עיונו עליו ולסדרו ולהעמיד דבר על מכונו").

מכל הלין מתבאר שהיה זקוק הספר לסדר ועריכה, והם לא נעשו אלא ע"י ראז"מ מרגליות, וכפי שכתב שם: "קמתי ואתעודד בחדר להתבודד ואל סדר הפרשיות הייתי חוזר. והוכן על מתכונתו בעזר העוזר". ברור אם כן שהוא זה שערך, סידר ותיקן את הספר לדפוס. והאומר שהספר לוקה בחסר, מאשים בזה את ראז"מ שיחסו החם לחסידות אינו צריך לפנים²⁵.

המשיג מתעקש לקבוע שקיימות השמטות בספר, וע"כ הוא מחדש שהספר לא הגיע לידי ראז"מ בכתובת יד המחבר אלא בהעתקות סופרים. ומעתה מצא מקום לגבות חובו ולקבוע שהעתקות סופרים נעשו בפקודת רצה"ה. בדבריו הוא מתבסס על המשך דברי ראז"מ שם, המברך את "הרבני המופלג הותיק מו"ה יצחק" שסייע בידו בהעתקת הספר, "שהיה בכתב ידי סופרים משונים בכתב הנשתון".

לדידי ברי לי שהספר כפי שיצא מידי המחבר²⁶ כך הגיע לידי ראז"מ, והעתקת אותם סופרים נעשתה אחרי שראז"מ כילה את מלאכת השיבוץ. הגע עצמך, ספר שיש לתקנו ולסדרו, אי אפשר למסור אותו לדפוס כמות שהוא, אלא תחילה יש להעתיקו ברצף ובכתב נאה. ברור אם כן שתחילה ישב ראז"מ וסימן את הקטעים הראויים להדפסה בסדר הנכון, כיון שבצורה כזו לא ניתן למסור ספר לדפוס (שהרי המדפיס אינו יכול לחוק בעופרת זעיר שם זעיר שם). מן ההכרח אפוא להעתיק את הקטעים ברצף. לכך שכר ראז"מ סופרים שיעשו מלאכה זו. מלאכתם נעשתה ברישול והזיקה העתקה נוספת, אותה עשה רבי יצחק הנזכר. אבל לומר שהספר כמות שהוא נמסר להעתקת סופרים, דבר זה אין לו טעם. ואף ראז"מ לא מזכיר את מלאכת אותם סופרים משונים אלא לאחר תיאור מלאכת השיבוץ שעשה.

25 מלבד הסכמותיו הרבות לספרי חסידות, נותר ממנו הספד שנשא על רבי מנחם נחום טברסקי, האדמו"ר הראשון מצ'רנוביל. נדפס בספר דמעת אפרים, לבוב תרנ"ט.

26 הרגיל בספר ובסגנונו יניח בפשטות כי החיבור במקורו היה בכתובת יד רבי פנחס, כדרכו בשאר כתיבותיו (חידושי הפלאה – הן אלו שנדפסו בוילנא שנת תר"ס והן אלו שהדפיס הרב הרצברג בירושלים שנת תשנ"ד – מקורם בכתב ידו של רבי פנחס, כמו שכתבו המולי"ם בהקדמתם. גם פירושו להגדה של פסח שהו"ל נכדו רצ"ה הורוויץ מבראדי (לבוב תרכ"א) הועתק מכת"י המחבר, כמתבאר בקולופון, והוא חלק מחיבור שלם על התורה שמצוי כיום לפנינו בכתב ידו של רבי פנחס, וכפי שנפרש להלן). אמנם במבוא לספר פנים יפות [ליקוט] על ימים נוראים, אשדוד תשס"ח, חידשו המהדירים מדעתם שהספר נכתב ע"י תלמידים, מאחר ורבי פנחס היה סגי נהור בסוף ימיו. והנה אמת הדבר כי רבי פנחס נחשך אור עיניו ל"ע (ראו דברי נכדו רצ"ה הורוויץ מבראדי שנדפסו בספר שם הגדולים החדש [מע"ג פ אות כב], וכע"ז גם בהסכמת הגרי"ש נתנזון לספר הפלאה [לבוב תר"ך], ודבר מופלא בענין זה ראו בספר ליקוטי חבר בן חיים, חלק שני, חידושי תורה פרכת בא, מונקאטש תרל"ג, דף ו ע"ג), אבל מה לכל זה ולכתיבת ספריו? והלוא לפנינו הרבה מכתבות ידו ואף גם משנותיו האחרונות (בקובץ נחלת צבי גליון ד (שבט תשנ"א), עמ' קט-קי, התפרסם מכתב ששלח רבי פנחס בחנוכה שנת תקס"ג. צילום כתב היד מובא שם והוא נהיר ונאה וברור לכל שכתבו רבי פנחס עצמו).

עד מסייע לתיאור הגיוני זה נמצא בדברי רבי מאיר [בן ר' שמעלקא בן רצ"ה בן רבי פנחס] הורוויץ אב"ד לברטוב בהקדמה לספר 'נתיבות לשבת' (לבוב תקצ"ח): "אחרי שובו [של רבי פנחס] אל מנוחתו, נשאר כל בית נכותו, המה כתבי הקודש כלי חמדתו, תחת יד בנו יחידו [...] מוהר"ר צבי הירש לחיי עד זכרו. ולא נתנו הזמן להוציא לאור חמדה גנוזה אשר במטמוניו [...] ועוד טרם החל לבצע אמרותיו, מלאו ימיו ושנותיו, וגם הוא הנה נדרש למנוחת אבותיו [...] ובהיות מקום משכן צאצאיו, הרחק הרבה ממנויותיו, כמעט היו נשארים בירכתי משכנותיו, לולא גבר חכם בעוז חמדת תלפיות, הגאון הגדול פאר הדור מוהר"ר אפרים זלמן זצ"ל מרגליות. [...] ובהיות רב מסחרו ועד רחבי ארץ משטרו, עד מהרה הריץ דברו, והובאו כתבי הקודש לארצינו ויאספם אל ביתו, ויתן משפט הבכורה לחידושי תורה שבכתב בראשיתו, ויצו להעתיקם על יד אנשי בריתו, ויביאם בדפוס על יד איש מהיר במלאכתו ונקרא בשם פנים יפות".

הרי לנו מפורש שרצ"ה לא הספיק לסדר את כתבי אביו ורק ראז"מ הוא שציוה להעתיקם.

במאמרי הוספתי ואמרתי כי כיום, בהגלות לפנינו ספר פנים יפות בכתב ידו של רבי פנחס, אם כי במהדורה אחרת (וכבר נדפסה בינתיים), הרי שאין מקום כלל לדיון בנושא ההשמטות בספר. שהרי אף בכתב יד זה לא נזכרו דברי תורה בשם רבו המגיד ממזריטש. ע"כ משיב המשיג, כי מדברי הרב אברהם יוסף גרוס, שעסק לאחרונה בההדרת מהדורה תניינא של ספר פנים יפות מתוך כת"י, מתפרש שבכתב היד ישנם יותר דברי קבלה ואף מוזכרים בו רמזים למאורי החסידות.

איני רואה טעם לדון בדברים, מאחר ובמאמרי לא עסקתי בניחות אופיו של הספר²⁷, אלא בשאלה האם רבי פנחס הלוי הזכיר מפורשות את שמו של המגיד ממזריטש, ובנו רצ"ה השמיטם. כאמור, מאחר ואני מכיר את כתב היד גופו, יכול אני לחזור ולומר בוודאות כי בכל כתב היד אין ולו פעם אחת מימרא מפורשת בשמו של המגיד ממזריטש²⁸. אקווה כי די בזה כדי לבטל אחת ולתמיד את כל אותן שמועות מחפירות, כאילו רצ"ה הורוויץ בעל מחנה לוי מחה את שמו מספרו של אביו²⁹.

27 אין כאן המקום לפרש ולסווג את אופייה של משנת רבי פנחס. מלאכה זו קשה ומורכבת וקשה לעשותה אגב מחקר היסטורי. אבל איני יכול שלא למחות כנגד דברי כותב אחד, חכם בעיניי, הקובע כי בלי ספק ספר פנים יפות, על כל חלקיו (לרבות חידושי ההלכתיים שקבעו ברכה לעצמם בהסכמתו של בעל ברך טעם), הוא מתורתו של המגיד ממזריטש. לדעתו נקל מאוד להבחין בין תורות קבליות לחסידיות ולא ישגה בכך אלא אחד שלא ראה מאורות מימיו (זו הפנים, בתוך ספר פנים יפות החדש, כרך א, מהר" מישור, בני ברק תש"ע, עמ' עג-עד ובהערה מט). לא אתנצח עמו כלל רק אזכיר כי ספר 'מים אדירים' שחיבר הגרמ"מ משקלוב, תלמידו המובהק של הגר"א, היה מונח על שולחנו של הגאון בעל דברי חיים שהגה בו הרבה וכלל הנראה ראה בו חיבור חסידי מאת הרמ"מ מויטבסק, כפי שנדפס לאחמ"כ בפרמישלא תרמ"ה. ראו ע"כ במכתבו של החסיד החרף ר"ש סג"ל לנדא לרצ"ה שפירא בעל 'דרכי תשובה' (פורסם ע"י ר"מ וונדר במאסף ישורון חלק ו [אלול תשנ"ט], עמ' תשסח-תשע). לדעתו של חכם זה, הרי הגאון בעל דברי חיים לא ראה מאורות מימיו, ח"ו ועפ"ל!

28 תמהני, הלוא במשך שנים פורסמו בקובץ כרם שלמה (באבוב) למעלה מעשרים קטעים מתוך כתב יד זה. הוא הדין בהגדה של פסח שהו"ל רצ"ה הורוויץ מבראדי (לבוב תרכ"א) שמקורה בכתב יד זה. האם נמצא שם אזכור חסידי מפורש?

29 כדי להנגיד ולהבדיל בין אמת לדמיון, אעתיק כאן כמה נוסחאות של אותה שמועה: "הגאון בעל 'מחנה לוי' ו'לחמי תודה', בנו של בעל ה'הפלאה', היה מן המתנגדים לדרך החסידות. וכאשר הוציא לאור את ספרו של אביו 'פנים יפות' על התורה, השמיט את כל אותם המאמרים שהביא אביו בשם מורו המגיד ממזריטש זצ"ל"; "המעתיק השמיט כל המאמרים שהיה הפנים יפות מביא וקורא בשם רבו הגה"ק מ' דובער ז"ל לאשר לא היה מהנוהים אחר תלמידי מהרד"ב ז"ל"; "היה להפלאה בן שהיה מתנגד גדול ... בכ"מ שהביא בס' פנים יפות איזה מאמר מהרבי ר' בער השמיטם בנו זה"; "על אשר לא נמצא בספרי הגה"ק בעל הפלאה חידו"ת ממה

אמור מעתה, כל דברי המשיג בסופם הם משנה שאינה צריכה. שהרי אם אין מי שניתן להאשימו בהשמטות, ודאי שאין לבדות הסברים לשינויי הסגנון בין ספר פנים יפות שבדפוס לזה שבכתב יד. וראוי לעיין אם אינם יוצאים מכלל השינויים המצויים במהדורות שונות של אותו חיבור. אך מ"מ רוצה אני להתייחס לדבריו כאילו נמנע רבי פנחס, ואחריו בנו רצ"ה, מפרסום של דברי קבלה וחסידות מחמת אופיים של יהודי פרנקפורט. לטעמי מדובר בהשערה מפותלת מאד (שאף אינה נאמנה לשמועה עליה היא מתבססת). שהרי אם רבי פנחס עצמו חש לכך, מדוע הזכירם מתחילה בכתביו? ואם נניח שההקפדה היתה דווקא על ההדפסה, היה לו לצוות שידיפסו את כתביו בעיר אחרת, שבה אקלים נוח יותר לספרות כזו. עצם ההנחה שיהודי פרנקפורט שהסכימו לקבל על עצמם רבנים מבאי בית מדרשו של המגיד ממזריטש, לא מחו כנגד רבם ששינה ממנהג אבותיהם ומתפלל בנוסח האר"י ועוד במניין נפרד, יקפידו דווקא שרבים מזכיר דברי תורה מאישי החסידות, נראית תמונה מאוד ובלתי מתקבלת על הדעת.

כידוע, המשיג אימץ השערה זו מאת קודמיו שהטעימו את דבריהם בכך שבקרב יהודי פ"פ לא שררה אהדה לספרות הקבלה ותפוצתה. אין כאן המקום לעסוק ברגלי אותה השערה³⁰, אבל עובדה שאינה ניתנת לערעור היא כי רבי פנחס לא נמנע מלעסוק בספרי קבלה כל ימיו. לא רק בצנעה וביחידות אלא אף ברבים ובפרהסיא, כפי שנראה משרידי דרשותיו שראו אור³¹. ואף בנו בהספרו מעיד עליו

ששמע מרבו הגה"מ ממזריטש... שהגאון בעל מחנה לוי זצ"ל בנו של הגאון בעל הפלאה זי"ע השמיט מספרי דמר אביו כל המאמרים האלו. שלא לבייש ולקנטר לא פרשתי את שמות הכותבים והאומרים. הרוצה בשם אומרים יעיין בקובץ בית אהרן וישראל גליון נג (סיון-תמוז תשנ"ד), עמ' קלז קלח. מבין השיטין מפורש גם כי מוסרי השמועה לא קיבלו את סברתו של המשיג (ראו להלן), כביכול בלתי אפשרי היה לפרסם בפרנקפורט ספרי קבלה וחסידות, והעדיפו לחלות את השערותם הברדית בהתנגדות שתלו ברצ"ה כלפי החסידות.

30 מאז ומעולם היתה פרנקפורט קן לקבלה וחכמיה. די אם נזכיר כמה מרבני העיר כמו השל"ה ובנו רבי שעפטל בעל ווי העמודים, רבי פתחיה ב"ר יוסף, שהסכמתו לצד הערותיו והגהותיו מעטרת את ספר הכוונות (דפוס הנאו שפ"ד), וכן את רבי נפתלי כ"ץ בעל סמיכת חכמים. גם בני העיר עצמם העמיקו חקר אלוה. כך מי שהיה ש"ץ בעיר, רבי הירץ טריוויש, הניח אחריו סידור ידוע ומפורסם, מלא בסודות קבלה (נדפס לראשונה טיהינגן ש"ץ). ספר עמק המלך (אמ"ד ת"ח) נוסד אף הוא ע"י ר' נפתלי בכרך מבני העיר. אחד מבני הישיבה בפרנקפורט, רבי יהודה ליב ב"ר שמעון, חיבר פירוש לחלק מספר עשרה מאמרות לרמ"ע מפאנו, בשם 'אמרות טהורות' (פרנקפורט תנ"ח). ואף רבי משה אשכנזי, מחכמי העיר, פירש בדרכו את הספר כולו (עשרה מאמרות עם פירוש יואל משה, אמ"ד ת"ט). אמנם אין לחדד כי פעמים רבות אנו רואים את חכמי העיר עומדים ומגבילים את ההר לקדשו שלא יבאו המון העם לעלות בו ולסכן נפשם. זו כנראה הסיבה לכך שרבני העיר הגבילו את תפוצת ספר הגלגולים שהו"ל רבי דוד גרינהוט (פרנקפורט תמ"ד). ראו ע"כ בהקדמת המו"ל שם ובספר רבני פרנקפורט (ירושלים תשל"ב), עמ' 64-65. נימוק שונה מעט ראו: אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, עמ' 359-360. אגב, בשנת תס"ב הדפיס בפרנקפורט הרב גרינהוט את ספרו 'טוב רואי', ובשערו נכתב: "התורני הרבני... מיודעי חן הקבלה מעשיית". בייחוד התפרסם רבה של פרנקפורט הגאון רבי יעקב פופרש שהיה שותף למאבק כנגד תפוצת קבלת הרמח"ל (ראו במכתביו המפורסם בספר ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו – אסף אגרות ותעודות, מהדורת שמעון גינצבורג, תל-אביב תרצ"ז). ובעיקר בהודאת רמח"ל ובכרוז פרנקפורט הבא בעקבותיו, שם עמ' רפג-רפז. בייחוד מעניינים הדברים אודות הפצת ספרי קבלה, שם עמ' רפו. והשוו גם לדברי רמח"ל על אופיים של בני פרנקפורט, שם עמ' שד).

31 הן בתוכחת מוסר שנשא כנגד השכלת ברלין (נדפסה בקובץ בית אהרן וישראל נב [ניסן-אייר תשנ"ד], עמ' קטז-קכז) והן בהספרו על רבי טעבלי שייאר (לעיל הערה 4) משובצים דברי דרוש עם דברי קבלה. גם בנו וממלא מקומו הזכיר ספרים אלו בדרשותיו, כפי שיבחין המעיין בספרו לחמי תודה (אופנבך תקע"ו). מהם אציין כאן כמה שעלו כעת בזכרון: דף ז ע"ב; יד ע"ב; לג ע"א; נ ע"ד; עו ע"ד; פו ע"ג; צג ע"ג; צד ע"ד; צז

כדברים הללו (לחמי תודה, אופנבך תקע"ו, דף קפב ע"ג): "בודאי ידוע לנו שמרבין בהספדו אותו הצדיק בכל תפוצות ישראל אך אנן אית לן למיעבד הספידא טפי ולמיבכי ולקונן מאחר שהריבין כאן תורתו זה יותר מל"ג שנה ונתקיים מ"ש ג"ל עיני והביטה נפלאות מתורתך, דהיינו ל"ג שנים. וראינו גודל חריפתו ובקיאיותו בכל התורה כולה כנגלה ובנסתר וגם ראינו גודל חסידותו ופרישותו ובעו"ה נתקיים אבד חסיד מן הארץ".

ז. פרישה מן הדרישה

תמו דבריי ובכך תם הויכוח מבחינתי, והבוחר יבחר³². לעת עתה אינני מוצא מקום להידרש שוב לסוגיה זו, אלא אם כן יימצא גילוי חדש שיוכיח שרבי פנחס היה תלמיד מן המניין של המגיד ממזריטש. ראוי לסיים בדברי רבינו: "דרך היצה"ר בעלי המחלוקת אינו כן, כי מצפה שכנגדו יעמוד בריב ומצה לקראתו כדי שיגדיל המריבה כאשר המחלוקת, וזה פירוש הכתוב שאמר שלמה המלך ע"ה במשלי (ב, יד) השמחים לעשות רע יגילו בתהפוכות רע. ענינו, שרועה ומצפה שישב חבירו בהיפך הגידופים כדי שיוכל לעשות עמו רע, וזהו שאמר יגילו בתהפוכות רע שחבירו יהפוך הגידופים עליו, אבל השמח בחרפתו ואינו משיכו הוא משקיט המחלוקת ומרבה השלום" (פנים יפות שמות כא, כב).

דוד קמנצקי

ירושלים

ע"ד; קז ע"ג; קט ע"ג; קיג ע"ג; קטו ע"ד; קלז ע"ד). ידוע לי כי דברי החת"ס בתשובתו המפורסמת (או"ח קצז) המעיד שבשום דרוש לא יצא ספר הזהר מפיו של רבי פנחס, עומדים כנגדי. ואין לי לפרש. על זה וכיו"ב כתבתי כי דרכו של רבי פנחס, על אף שפעת כותבי תולדותיו, עדיין לוטה בערפל. נותר רק להעיר שאף על החת"ס עצמו, שדרשותיו מצויות בידינו וזוהרי קבלה מנצנצים בהם, אמר אחד מתלמידיו כי "מעולם לא נשמע ממנו שהזכיר אף ספר אחד מספרי הקבלה" (הרב יעקב הירש הלוי יעבץ, ספר המור דרור, וינה תרנ"ב, פתיחה לחלק ראשון, עמ' ז). ושוא חלקו רבותינו אלו בין הנהגתם עם תלמידיהם בני הישיבה להנהגתם בציבור, וצ"ע. [איברא, שורו ראו עדותו של הרב יהודה גרינוולד אב"ד סאטמאר בשם אחד מתלמידי החת"ס שרבו נהג לדרוש דברי קבלה בסעודה שלישית, אך נמנע מכך בט"ז השנים האחרונות לחייו (מנהגי החת"ס שנדפסו בסוף 'שירת משה', סאטמאר תרס"ח). והנה הרב יעבץ הנ"ל הגיע לשיבת החת"ס בגיל שלוש-עשרה ועזבה לפני הגיעו לגיל עשרים, וגם מצאנו שהיה לפני החת"ס שעה שד"ר פיינר קיבל ממנו הסכמה, וזה היה בשנת תקצ"ד. צא וחשב שלפ"ז כל שנותיו בישיבת החת"ס נפלו באותן שנים בהן פסק החת"ס לדרוש קבלה ברבים.]

32 מפורסמים ביותר דברי החזו"א (אמו"ב פ"א סימן ח) שאין כמותם יפים לענייננו: "ענין הדמיון הוא כח נאצל מן השכל, והוא שטחי בלתי עיוני, וטבעו לשכנע את האדם ולאסור את לבו שלא יחשוב נגד דמיונו, ולעומת זה השכל הוא תמיד איש ריבו של הדמיון, והאדם מכיר בשכלו כי הדמיון לאו בר סמכא הוא, אבל לעתים ינצח הדמיון בהיותו תוקף על האדם ביותר. דברי הימים וקורות עולם הם מאלפים הרבה את החכם בדרכו, ועל תולדות העבר ייסד אדני חכמתו. ואמנם בהיות האדם אוהב לחדש ולהרצות לפני קהל, נצברו הרבה שקרים בספרי התולדות, כי בן אדם אינו שונא את הכזב בטבעו, ורבים האוהבים אותו ומשתעשעים בו שעשועי ידידות, ועל החכם להבר בספורי הסופרים לקבל את האמת ולזרות את הכזבים, וכאן יש כר נרחב אל הדמיון, כי טבע הדמיון למהר ולהתקדם ולהגיד משפט, טרם שהשכל הכין מאזני משפט לשקול בפלס דבר על אפנו, והדמיון חורץ משפטו כרגע, מהו מן האמת ומהו מן הכזב".